UDK 902

ISSN 0350-0179 (print)
ISSN 2545-4358 (online)

BALCANOSLAVICA

47

2018

vol. 47

Issue 1

BALCANOSLAVICA VOLUME 47, ISSUE 1, pag. 1-293, PRILEP, 2018

СКОПСКАТА БОГОРОДИЦА ТРОЕРУЧИЦА

Иванка ГЕРГОВА
Институт за изследване на изкуствата
при БАН, София
v.gergova@yahoo.com

прегледен научен труд
прифатен: 06.03.2018
УДК 27-312.47-526.62 (497.741)

Абстракт: *Според достъпните исторически извори през XIII век в Скопие е съществувала особено почитана чудотворна неръкотворна икона Богородица Троеручица. Църквата, в която се е пазела иконата, е била първо епископска, след това митрополитска, като е съществувала до XVII в. Освен в града, в близките околности е имало още една църква със същото посвещение. Чудотворната икона е била пренесена, най-вероятно в края на XIV в. в манастира Хилендар, днес не съществува. През XVI в. в Русия е записана легенда за иконата, според която в нея Богородица е поддържала Младенеца с трета ръка, която се е появила сама. Въз основа на този разказ се търсят реплики на изчезналата икона, от XIV до XVIII и XIX в.*

Ключови думи: *чудотворна неръкотворна икона, Скопие, манастир Хилендар*

Историята на чудотворната хилендарска икона Богородица Троеручица е много сложна и трудна за реконструиране в детайли. Голям напредък в тази посока бе постигнат след публикуването на един разказ за хилендарските чудотворни икони, записан в Русия през XVI в.[1] Макар че този извор бе добре анализиран, включително с оглед на иконата Троеручица[2], все още новите знания за иконата Троеручица не са добили популярност и продължават да се тиражират старите версии[3]. Бојан Миљковић даде голям принос за очертаване историята на Скопската Богородица Троеручица. За да се обърна отново към тази тема ме води желанието за обобщаване на данните и стремежът за разширяване на обхвата на наблюденията в посока иконография на иконата и нейното отражение в някои запазени паметници, така че да се направи опит за реконструкция на историята на тази

1 Анатолий Турилов, „Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века“, Чудотворная икона в Византии и древней Руси (Москва, 1997), 510-529; Древности монастырей Афона в России. Каталог выставки (Москва, 2004), кат. III. 32.

2 Бојан Миљковић, „Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара“, Зограф 31 (Београд, 2006-2007), 221-226.

3 Ще посоча само последната подобна публикация, която ми е известна: Елица Манева, „По трагите на просторните и временски патешествија, трансформациите и миракулите на иконата Богородица Троеручица“, Археолошки информатор 1 (Прилеп: Институт за старословенска култура, 2017), 157-165.

загубена светиня[4].

През 1559 г хилендарски монаси посещават Русия и разказват подробно за чудотворните икони в своята обител. Разказът им е записан и е скъпоценен автентичен документ, запечатал редица забравени в по-късно време факти и подробности[5]. Според него иконата, наричана Троеручица, била дарена на манастира Хилендар от скопска болярка във времето на пленението (подразбира се турското завоевание). Историята на иконата е следната. Скопският митрополит поръчал на иконописец да изпълни икона на св. Богородица. Майсторът започнал работа, нарисувал Богородица с две ръце, както обикновено, и се прибрал в дома си. На сутринта намерил върху иконата трета ръка, която държи Младенеца. Зографът помислил, че някой се е пошегувал с него и започнал да мие с вода третата ръка, но не успял. Решил, че е свидетел на чудо и известил митрополита, който наредил да се запечата храма, където е иконата. На следващата сутрин отворили църквата и намерили иконата отново с три ръце. Болярката взела иконата и я съхранила в дома си. А на мястото в храма, където стояла иконата, се появил нейният "самописан" образ. Там днес има манастир, който се нарича Троеручица. След няколко години дошли хилендарски старци да просят милостиня и да събират средства за данък за безбожните турци. Болярката, която имала почит към Хилендар, решила да подари иконата. Наредила да приготвят магаре и да натоварят подаръка. Междувременно започнала да гощава монасите. Когато излезнали, не намерили осела с натоварената икона. Още същия ден животното с чудотворния образ се намерило в Хилендар. Братята посрещнали иконата и макар че не знаели откъде се е явила, я внесли в храма и поставили на почетно място. Десет дни по-късно старците се прибрали, обхванати от скръб за изгубената светиня, която намерили в църквата. Понататък в ръкописа се казва, че на Възнесение в манастира се извършва литийно шествие с чудотворните икони на Христос Йерусалимски и св. Богородица Троеручица, която дошла от Скопие от болярката вдовица.

Анализът на легендата показва, че към средата на XVI в. вече трябва да е била доста стара и вероятно към първоначалния вариант са били добавени по-късни подробности. Свидетелство за старинността ѝ е фабулата, в която логиката се е загубила – иконата е поръчана от митрополита за неговата църква, но след като всички се уверяват в нейното чудотворство, вместо с най-голямо почитание да я сложат в храма, тя се озовава в частни ръце. За да се възстанови логиката, разказът вмъква някак между другото самопоявилото се в храма копие. Вероятно в първоначалния разказ, или в действителност е било обратното – болярката е поръчала копие на неръкотворния образ, което е подарила на Хиландар, но манастирското предание е предпочело да обяви собствената си икона за оригинал. Мотивът за неръкотворното изображение и установяването на неговата истинност, така и този с животното, натоварено с иконата, което се придвижва чрез нейната воля, преминавайки голямо разстояние за малко време, са разпространени топоси, добре познати на Света гора. В легендата има още един анахронизъм – появата на чудотворната икона в Скопие се свързва с неназован скопски митрополит. Както ще стане ясно по-долу, скопска църква „Богородица Троеручица" е съществувала преди Скопие да е издигнато в ранг митрополия (1346 г.). През 1661 г. кастамонитският монах Теофан Сърбин отнася в Русия копие на Троеручицата, което патриарх Никон посреща тържествено и я предава на Новоерусалимския

4 Текстът е част от мой непубликуван индивидуален проект в Института за изследване на изкуствата при БАН на тема „Чудесата на Богородица в българското изкуство през Възраждането" (София, 2010). Някои негови частични публикации ще бъдат цитирани в текста.

5 Анатолий Турилов, „Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века", 517-519, 524.

манастир край Москва (копието не е запазено)[6]. Теофан също свидетелства, че третата ръка на Богородица се е изобразила сама. Вариант на цитираната легенда разказва през 1683-4 година митрополит Леонтий, дошъл от светогорския манастир Ивирон, на братството на Новоерусалимския манастир край Москва[7]. Разказът му, както и този на кастамонитския монах показват, че иконата и устната традиция, свързана с нея, са били широко известни на Света гора. През 1685 г. хилендарският монах Никанор записва следното за иконата: "Обретох уписано, яко сия икона сама своим мановением и чюдотворением пришла ест из богохранимаго града Скопиа иже иногда в нем блъгаром царствующим, от монастира глаголемаго Троеручица. Обаче число лет не бе писано в кое време, но по истине сама прииде в царскую и патриаршескую обител монастир Хиландар и поставлена бысть при столе игуменском при столпе. Еже и зело почитаема и славима ест от игумена и все братие и от всех человек приходещих".[8] Разбираме, че легендата е била записана в манастира, но този текст по-късно изчезва и изглежда постепенно е забравен[9]. В сравнение с по-стария разказ, който отнася идването на иконата на Света гора след турското завоевание, тук събитието е пренесено по-назад във времето, „когато българите владеели Скопие". За последен път Скопие е в границите на Второто българско царство по времето на цар Константин Тих (1257-1277), който след една неуспешна война срещу византийския император загубва града[10]. Легендата продължава да се разказва на Света гора и през XVIII в. – при първото си посещение на Атон (1725) я чува и записва В. Григорович-Барский[11].

Съществуването на църква, назована "Св. Богородица Троеручица" в Скопие през средновековието е доказано от изворите. Църквата е разрушена от турците преди средата на XVII в. и днес дори точното ѝ разположение не е известно[12]. За пръв път катедрална епископска църква "Св. Богородица" (без допълнителен епитет) в Скопие е спомената през 1204

6 Сретен Петковић, „О култу светогорских чудотворних икона у Русији", Друга казивања о Светој гори. (Београд: Просвета, 1997), 134.

7 Пак там, 137.

8 Завещанието е запазено в два преписа, в които има някои незначителни разлики. Виж.: Оливер Томић, „Хиландарски скит Св. Тројице на Спасовој води", Хиландарски зборник 9 (Београд: САНУ, 1997), 271-272; Сава Хиландарац, Историја манастира Хиландара (Београд, 1997), 103.

9 През 1722 г. в хилендар имало голям пожар при който в килията на един бивш босненски митрополит изгорели сказанията за чудотворните икони в манастира. Виж: Краткая история славяно-сербской Хиландарской лавры на Святой горе Афонской (Санкт Петербург, 1862), 59.

10 Константин Иречек, История на българите (София: Наука и изкуство, 1978), 318-319.

11 Странствования Василья Григоровича-Барскаго по святымъ местамъ Востока съ 1723 по 1747 г. Ч. I (Санкт Петербург, 1885), 229.

12 Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 4 (Сремски Карловци, 1923), № 6824 – в приписка в старопечатен Пентикостар от Белградската библиотека се споменава, че книгата, купена от Марков манастир, е дарена на „Светия Йоан Предтеча и Пресвета Троеручица" през 1645 г. Изглежда, че по това време църквата "Богородица Троеручица" вече не е съществувала, а храмът" Св. Йоан Предтеча", в който се е преместила скопската митрополия, е продължил по традиция да носи и нейното име. И. Снегаров допуска и друга вероятност – че по това време църквата "Богородица Троеручица" е съществувала, но много овехтяла и нездрава сграда, била считана само формално за митрополия. Виж.: Иван Снегаров, „Скопската епархия", Годишник на Софийския университет, Богословски факултет VI (София, 1939), 21 и бел. 7. За църквата накратко в: Константин Петров, „Преглед на сакралните споменици во Скопје и околината од XI до XIX век." в Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I (Скопје: Архив на Македонија, 1975), 78-79. Опит за локализиране на църквата между река Серава и подножието на скопското Кале: Константин Петров, „Кон прашањето за местонаоѓането и траењето на средновековните скопски цркви", Годишен зборник на Филозофскиот факултет, 21 (Скопје, 1969), 157-159, сл. 2, II.

Сл. 1 - Манастир Матка (фотография Викторија Поповска-Коробар)

г., но се предполага, че е съществувала през XII в.[13] В грамота на сръбския крал Милутин за скопския манастир "Св. Георги Горг" от 1300 г. се споменава неколкократно църквата "Св. Богородица Троеручица" като ориентир за дарените на манастира имоти[14]. Контекстът на пасажите от грамотата, в които се споменава „Богородица Троеручица", позво-лява да се локализират две църкви на различни места. Едната е била в града, в близост до р. Серава и до манастира „Св. Георги Горг". На едно място в грамотата тази църква е локализирана в Бутел[15], който още съществува като скопски квартал. Другата е в околностите на Скопие, в Туренско поле, западно от града, като според Мошин спомената тук църква Троеручица се е намирала до Вардар[16]. Тъй като Велика река, както е наречен Вардар в грамотата, не се споменава в контекста на пасажите с Троеручица в Туренско поле, бих предложила хи-потеза за по-точна идентификация на тази втора църква Троеручица. Едното споменаване на тази Троеручица е в пасаж с изреждане на топоними във и около Водно, „на туренския

13 Светозар Радојчић, Старине Црквеног музеја у Скопљу (Скопље, 1941), 10-11; Радослав Грујић, „Скопска митрополија", Споменица српско-православног саборног храма Свете Богородице 1835-1935 (Скопље, 1935), 34; Томо Томоски, „Скопје од XI до XIV век", Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I, 66.

14 Грамоти на манастирот Св. Горги-Горг Скопски. Текстови. Грамота на крал Милутин, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, 214, 215, 216, 217, 218, 220.

15 Грамоти на манастирот Св. Горги-Горг Скопски. Текстови, 217.

16 Владимир Мошин, „Грамотите на манастирот Св. Георги-Горг Скопски", 144.

път който идва от Полог, та на Троеручица“[17], от което може да се заключи, че църквата е била разположена северозападно от планината Водно. В този район е църквата „Св. Богородица“ на манастира Матка, в патронната ниша на западната фасада на която е изписана Богородица с Младенеца с епитет „Троеручица“[18]. На изображението ще се спра понататък. Епитетът на патронното изображение е свързан или с втората църква „Богородица Троеручица“, спомената в грамотата на крал Милутин, или поне подсказва за големия авторитет и почитание на скопската чудотворна икона с това име.

Според Данило Втори, житиеписец на крал Милутин, кралят е издигнал (създал) скопската църква „Троеручица“. Очевидно в действителност става дума за обновяване[19]. В самото начало на XIV в. легендата за чудотворното изображение трябва да е имала стара предистория, за да се появи освен църквата в града още една в близките околности със същото название, което може да се обясни само със стар и развит култ, който може да датира най-късно от XIII в. Този култ съществува преди идването на сърбите по тези земи, но след това може да се проследи постепенното му и дълготрайно свързване със сръбската история и традиция.

Има мнение, че църквата „Богородица Троеручица“ е идентична със скопската епископска църква „Св. Богородица“, спомената в един извор от началото на XIII век[20]. Макар тази идентификация да не е съвсем сигурна, защото в града са съществували и други църкви, на които Божията майка е била патрон, по-късни сведения правят хипотезата възможна. През 1346 г. на събор в Скопие сръбският крал Стефан Душан е коронован за цар[21]. Друго важно решение е дотогавашните епископии на сръбската църква да се издигнат в ранг митрополии. Скопие става първопрестолна митрополия, а митрополитски храм е именно „Богородица Троеручица“, в която несъмнено се е състоял съборът[22]. Като се има предвид, че Скопие е столица на държавата на Душан, може да се предположи и голямото значение на храма и на чудотворната икона в държавната и владетелска идеология[23]. Скопската икона Троеручица е била в града и по времето на сина на Стефан Душан - крал Урош V (1355-1371), ако се вярва на житието му, писано около 1645-6 г.[24] Няма никакви сигурни извори, които да изяснят въпроса кога, от кого и при какви обстоятелства скопската икона е пренесена в манастира Хилендар, дори не е ясно дали е пренесен оригиналът, или негово копие/реплика[25]. Въпросът се усложнява още повече от това, че тази икона е изчезнала. Тя е била заменена с друга икона, която днес е известна като Богородица Троеручица, която няма трета богородична ръка и която постепенно е била свързана с личността на св. Йоан

17 Грамоти на манастирот Св. Горги-Горг Скопски. Текстови, 220.

18 Гојко Суботић, Охридската сликарска школа од XV век (Охрид, 1980), 151.

19 Архиеп. Данило. Животи краљева и архиепископа српских, (Београд, 1935), 104; Бојан Миљковић, „Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара“, 222.

20 Светозар Радојчић, Старине Црквеног музеја у Скопљу (Скопље, 1941), 10-11; Радослав Грујић, „Скопска митрополија“, 34; Томо Томоски, „Скопје од XI до XIV век“, 66.

21 М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царевања“, Историја српског народа I (Београд 1981), 527.

22 Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века (Београд 1912), 677.

23 Svetlana Smolčić Makuljevič, Miracle and its sacred space in the visual culture of the medieval Balkans, PhD Thesis, Vienna 2014. Дължа благодарност на колегата Светлана Смољчић-Макуљевић за предоставения ми текст на нейната непубликувана дисертация.

24 „Житие цара Уроша од Пајсија, пећког патријарха (1614-1646)“, Гласник Српског ученог друштва, књ V, свеска XXII (Београд, 1867), 218-219; Старе српске биографије XV и XVII века. Превео Л. Мирковић. (Београд, 1936), 138.

25 Бојан Миљковић, „Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара“, 224 доверявайки се на легендата, смята, че иконата е пренесена в десетилетието реди падането на Скопие под османска власт през 1392 г.

Дамаскин, а старата легенда за неръкотворната икона от Скопие е потънала в забрава. Модификацията може да се проследи чрез многобройни надписи и ръкописни разкази, но това е друга тема, която заслужава специално внимание[26]. Според наблюденията ми може да се твърди, че подмяната е станала през първата половина на XVIII в.

Според летописния разказ, публикуван от А. Турилов, скопската икона е наречена Троеручица, защото една трета Богородична ръка, поддържаща Младенеца, се е появила сама върху започнатата от иконописеца икона. Какъв е смисълът на тази трета ръка не се пояснява (вероятно е имало такъв, междувременно забравен наратив), но е ясно, че иконата е от типа неръкотворни, при които цялото изображение или отделни негови части се появяват чудотворно, създадени не от човешка ръка. М. Татић-Ђурић посочва два примера на икони на Богородица с Младенеца, в които има трета Богородична ръка, които произхождат от различни места и не са свързани помежду си – едната е в Сплитската катедрала (XIII в.), другата в манастир „Богородица Одигитрия" на о. Крит (XIV в.)[27]. Единственото, което ги свързва, е третата Богородична ръка. Те не повтарят един определен образец, а изглежда са в зависимост от легендарни текстове. Основен сред тях би трябвало да е легендата за евангелист Лука като иконописец, възникнала непосредствено след иконоборския период и свързана с името на Теодор Лектор, която през следващите векове придобива неимоверна популярност[28]. Според един от вариантите след като Лука нарисувал икона на Богородица, тя я благословила, като положила ръка върху нея и ръката ѝ се отпечатала. От този пратекст очевидно възникват модификации, както в случая със скопската Троеручица, където не става дума за икона, рисувана от евангелист Лука, поне според това, което узнаваме от най-ранният разказ, записан в Русия. По всичко изглежда, че чудотворната скопска икона не повтаря някой прочут византийски образец, а е оригинален локален култ.

Обикновено особено почитаните чудотворни икони са били копирани и разпространението на копията (често става дума не за точни копия, а за реплики) показва ареала на разпространение на техния култ. Като имам за ориентир третата ръка на Богородица, която поддържа Младенеца, ще се постарая да събера известните подобни изображения, за да направя опит за реконструкция както на вида на Скопската Троеручица, така и на картината на нейното почитание и влияние.

Най-старото запазено изображение на Богородица Троеручица, което се свързва със скопския паладий, е стенописната икона на Богородица върху олтарната преграда на Бела църква Каранска (1332-7)[29]. Божията майка, държаща на дясната си ръка Младенеца, сочи отляво към него с две ръце, поставени паралелно. Специален епитет липсва. Драган Војводић не изключва вероятността каранското изображение да копира скопска-

26 Бојан Миљковић, „Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара", 225, 226 дава основни данни по темата.

27 МирјанаТатић-Ђурић, „Тројеручица светога Саве и њен култ у православном свету", Спаљивање моштију светога Саве. (Београд, 1997), 155, сл. 5, 6.

28 П. Казанский, „Лука евангелистъ какъ иконописецъ", Древности. Труды Московского Археологического общества, т. II, вып. 1 (Москва, 1869), 46-51; D. Klein, Sankt Lukas als Maler der Maria (Berlin, 1935); Hans. Belting, Bild und Kult (München, 1990); Энгелина Смирнова, Лицевые рукописи Великого Новгорода XV в. (Москва, 1994), 51-57, 219-232; Весна Миановић, „Култ и иконографија светог Луке у православљу до средине XV века" в Научни скуп Црква Светог Луке кроз векове. Зборник радова (Котор, 1997), 76-82; Michele Bacci, "With the Paintbrush of the Evangelist Luke", Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art (Milano, 2000), 79-90.

29 Драган Војводић, „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке", Зограф 31 (Београд, 2006-2007), 140 с по-стара литература. Датировката на паметника е според автора. По-старите публикации датират стенописите от 1340-1342 г.

та икона[30]. Бојан Миљковић смята, че на зографа, изпълнил каранското изображение не е била известна скопската икона, тъй като третата богородична ръка има друга позиция.

В грамотата на крал Милутин за скопския манастир Св. Георги Горг се споменава и „Богородица Черногорска“[31]. Става дума за манастира, известен днес като Матейче, разположен в Скопска Черна гора[32]. Името „Богородица Черногорска“ е свързано с чудотворна икона, намирала се в манастира[33]. За нея говори запис в ръкопис, намиращ се днес в манастира „Св. Павел“ на Света гора[34]. Книгата е изписана през 1409 г. в „обителта на пречистата и преславна наша владичица Богородица неръкотворна чудотворица Черногорска“ (превод мой -И.Г.). Църквата е възобновена от съпругата на цар Душан Елена и от сина им Урош в средата на XIV в. и според спомените на местните хора, в нея се намирал и гробът на царицата[35]. През 20-те години на XX век е била разрушена малка капела, намираща се в североизточната част на наоса, в която имало следи от живопис от XIII и XVI-XVII векове. Според Св. Смољчић-Макуљевић капелата е била предназначена да съхранява чудотворната икона[36]. Как е изглеждала тази неръкотворна икона тя не коментира, само предполага, че това може да е едно от двата запазени в църквата Богородични образи – над ктиторската композиция и от олтарната предрада. Важни са нейните наблюдения за особености в програмата на стенописите, насочващи към темата за неръкотворните образи. Без да влизам в излишни предположения за това кое от двете стенописни изображения на Богородица с Младенеца в храма възпроизвежда местната светиня, ще се обърна само към образа в ниша от ктиторската композиция[37]. Изобразена е Богородица, държаща на дясната си ръка Младенеца. Божията Майка е представена до под пояса, а в долната част на изображението е нарисувана окачена драперия. Тази драперия, несъмнено изобразяваща подеа, показва недвусмислено, че в нишата е представена не просто Богородица с Младенеца, а нейна почитана икона. Репродукцията, от която единствено мога да съдя за изображението е с лошо качество, но основните елементи са ясни. Богородица е наклонила леко глава към Сина си и сочи към него с лявата си ръка. Младенецът е обърнат към майка си, вижда се, че държи затворен свитък, с другата ръка благославя. Най-важният елемент на изображението, заради който се спирам на него, са двете ръце, с които Богородица поддържа Младенеца – едната длан се съзира при долната част на торса, а другата прихваща краката му. Тази трета ръка е най-зле запазена, заради което вероятно не е била забелязана, но личат ясно палеца и част от дланта с характерната зеленикава карнация. Струва ми се, има всички основания да се смята, че това е копие, много вероятно точно копие, на скопската Богородица Троеручица. Изборът на този образ, който приема дарението на царица Елена и сина й Урош –възстановената църква, не би могъл да е случаен, той има програмен характер. И той може да не е само заради високия статут на близката столична чудотворна икона Богородица Троеручица, която владетелското семейство несъмнено е почитало. Черногорската чудотворна икона е наречена неръкотворна, ктиторите се обръщат към също така

30 Пак там.

31 Грамоти на манастирот Св. Горги-Горг Скопски. Текстови, 219.

32 Елизабета Димитрова, Манастир Матејче (Скопје: Каламус 2002).

33 За почитанието на тази изчезнала икона виж: Svetlana Smolčić Makuljevič, Miracle and its sacred space in the visual culture of the medieval Balkans, 180-187.

34 Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 1 (Београд: САНУ, НБС, МС, 1982), 68, no 216.

35 Елизабета Димитрова, Манастир Матејче, 267-271 се обосновава идеята за гробничната функция на църквата.

36 Svetlana Smolčić Makuljevič, Miracle and its sacred space in the visual culture of the medieval Balkans, 185-187.

37 Елизабета Димитрова, Манастир Матејче, сл. XLIII.

Сл. 2 - Гравюра в руски зографски наръчник (по Сретен Петковић)

чудотворна неръкотворна икона. Възможно е местната светиня да е била всъщност копие на Скопската Троеручица. Разбира се, това би могло да е само хипотеза, при липса на каквито и да било други сведения за иконата, почитана в манастира Матейче. По-важно е, че имаме най-вероятния образ на скопската икона. Това предположение се затвърждава при сравнение с изображението на Богородица с Младенеца в манастира Матка, разположено в ниша на западната фасада на църквата[38], което е доста повредено, но е запазило следи от епитета Троеручица[39]. Божията Майка е изобразена до пояс, като дексиукратуса. Цялата долна половина е силно измита и трета ръка не личи. Стенописът вероятно е изпълнен при възобновяването на църквата от ктиторката Милица през 1496/7 г., но при направените при реставрацията сондажи личат следи от по-стар живописен слой и не е изключено Троеручицата да е била представена тук още през втората половина на XIV в., когато е строен храмът. Въпреки лошото състояние на фреската в Матка, приликата с образа от Матейче е ясна – единствено тук главата на Богородица е по-изправена.

Макар че днешната хилендарска икона известна под името Богородица Троеручица тук няма да ме интересува, не мога да не отбележа общото ѝ сходство с тези две копия на скопската икона и особено с това от Матейче – еднакви пози, еднакъв силует, само в хилендарската икона няма трета ръка. Хилендарските монаси са постъпили много внимателно, избирайки „заместничка" на скопската Троеручица, като са намерили нейно най-близко иконографско съответствие.

Както изясни Сретен Петкович, за пръв път копие на хилендарската Троеручица пристига в Москва през 1661 г., донесена от кастамонитския монах Теофан, който разказал за самопоявилата се трета ръка върху иконата[40]. Иконата е дарена на Новоерусалимския манастир край Москва, но не е запазена до днес. Една по-късна икона от същия манастир вероятно я възпроизвежда[41]. В нея е изобразена трета дясна ръка на Божията майка, на която се опират нозете на Младенеца. Множество подобни руски „Троеручици" повтарят

38 Благодаря сърдечно на Виктория Поповска-Коробар за фотографията от стенописа, която ми изпрати.

39 Гојко Суботић, Охридската сликарска школа, 151.

40 Сретен Петковић, „О култу светогорских икона у Русији", Друга казивања о Светој гори (Београд: Просвета, 1997), 134, 135.

41 Пак там, 139.

този тип и спомена за скопската чудотворна икона, дори след като тя изчезва[42]. Ср. Петковић откри и една руска гравюра, залепена в зографски „подлинник“[43]. Гравюрата е сходна със спомената икона от Новоерусалимския манастир, дори е отбелязана точната година, когато копието на хилендарската икона е донесено в Русия – 1661.[44] В манастира Хилендар се пази медно клише за отпечатване на щампи с изображение почти идентично на руската гравюра[45]. Д. Давидов отначало датира клишето от края на XVIII век, а после – около 1860 г. Датировката трябва да се промени – 1788 г. или преди това, след като се откри, че отпечатък от клишето е направен в един ръкописен молитвеник от същата година (НБКМ 1175)[46]. Отделен отпечатък от хиилендарското клише се пази в Музея на Македония в Скопие[47]. Тази хилендарска гравюра не е оказала особено влияние върху репликите на Богородица Троеручица.

Сл. 3 - Гравюра в ръкописен Молитвеник, НБКМ 1175,1788 г. (фотография Иванка Гергова)

Посочените при-мери могат да се определят като непосредствено свързани с оригиналната скопска/хилендарска Богородица Троеручи-

42 Ще спомена само две руски икони с тази иконография в църквата „Рождество Богородично“ в гр. Берковица, северозападна България. Виж: Иванка Гергова, Църквата „Рождество Богородично“ в Берковица (София:Институт за изследване на изкуствата, 2016), 144.

43 Сретен Петковић, „О култу светогорских икона у Русији“, 142 и бел. 52, илюстрация на с. 143.

44 Иванка Гергова, „О неким графичким приказима Богородице Тројеручице“, Ниш и Византија VI (Ниш 2008), 297-298 – макар и грубо, графичното изображение сигурно възпроизвежда точно скопската икона с трета богородична ръка. В надписа, обаче, вече е отразена легендата за „новата“ Троеручица, изцелила ръката на св. Йоан Дамаскин.

45 Динко Давидов, Српска графика XVIII века, (Нови Сад: Матица српска, 1978), бр. 180, сл. 318; Динко Давидов, Хиландарска графика (Београд : Просвета,1990), бр. 47.

46 Иванка Гергова, „О неким графичким приказима Богородице Тројеручице“, 299, сл. 3.

47 Иванка Гергова, „О неким графичким приказима Богородице Тројеручице“, 300, сл. 4, данни за гравюрата в бел. 9.

Руска икона в църквата „Рождество Богородично“ в гр. Берковица (фотография Иван Ванев)

ца, макар и с някои естествени за природата на репликите девиации. Но ще посоча и добре известните изображения на Богородица с три ръце, които имат различна иконография. Една икона от Лесновския манастир е датирана от 1626 г.[48] В нея Богородица е седнала на трон, обърната към зрителя, държаща Младенеца пред гърдите си. Третата ѝ ръка се вижда, излизаща нелепо от десния ѝ лакът. На следната 1627 г. е изработена друга икона Троеручица, произхождаща от църквата на Слепченския манастир Св. Йоан Продром, Демирхисарско[49]. Богородица тук е до пояс, държи Младенеца с лявата си ръка и сочи към него с две, поставени една до друга десни ръце. Младенецът е обърнат към рамката, в горната част на която се е надвесил ангел, държащ уредите на мъчението. Иконографската формула е близка до изображението на Богородица Хиландарина в стенописите на манастира Конче[50] (където обаче няма трета ръка). Двете посочени икони от XVII в. имат различни иконографски формули, които не съвпадат с иконографията на скопската Троеручица. Възможно е по това време видът ѝ да е бил забравен, само легендата за третата ръка да се е помнела и зографите по липса на образец са добавяли трета ръка към произволно избрани иконографски типове.

В македонските земи през XVIII и XIX векове интересът към скопската/хилендарска Троеручица като че ли напълно изчезва. На фона на повече от сто реплики на сегашната хилендарска икона, които са ми известни в България[51], мога да спомена само една икона с неизвестен произход в Музея на Македония в Скопие[52]. Затова истинска изненада беше откриването на една икона на Богородица Троеручица в църквата на гр. Дунавци до Видин,

48 Викторија Поповска-Коробар, Икони од Музејот на Македонија, (Скопје:Музеј на Македонија, 2004), кат. № 64.

49 Поповска-Коробар, В. Икони од Музејот на Македонија, кат. № 70.

50 Смиљка Габелић, Манастир Конче (Београд: Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, 2008), таб. II, XXI, XXXVIII.

51 Някои наблюдения върху почитанието на Троеручица в българските земи в: Иванка Гергова, „Почитанието на Богородица Троеручица сред българите през 18-19 век.“, Црквене студије 8 (Ниш, 2011), 387-403.

52 Викторија Поповска-Коробар, Икони од Музејот на Македонија, кат. № 187.

Сл. 5 - Църква „Рождество Богородично“, гр. Дунавци. Аврам Дичов, 1886 (фотография Иван Ванев)

подписана от зограф Аврам Дичов от с. Тресонче през 1886 г.[53] Богородица е в цял ръст, стъпила върху облаци, държи Младенеца на дясната си ръка, а отляво сочи към него с две ръце. Младенецът държи сфера. Надписът е: „Образъ пресвятия Богородици Троеручица“. Зографът със сигурност не познава или съзнателно не възпроизвежда хилендарската икона, единственият възможен модел като че ли е образът в Бела църква Каранска, осъвременен с поставянето на корона на главата на Богородица и сфера в ръцете на Христос. Дали Аврам Дичов е виждал стенописите в тази църква не ми е известно, но неговата икона показва колко до късно е запазен споменът за отдавна изчезналата скопска икона на Богородица с три ръце.

53 Иванка Гергова и др., Дебърски майстори във Видинска епархия, том 1 (София:Институт за изследване на изкуствата 2017), 18, ил. на с. 17.

SUMMARY

MOTHER OF GOD TRIHEIROUSA FROM SKOPJE

Ivanka GERGOVA

In 1559, Hilendar monks visited Russia and told about the miraculous icons in their cloister and the story was put in writing. According to this authentic source, the icon Virgin Tricherousa, was donated to the monastery by a noblewoman from Skopje at the time of the captivity (the Turkish conquest). The story about the icon is the following. The Metropolitan of Skopje ordered to paint an icon of the Virgin Mary. The master began to work, and went home. In the morning he saw that there is a third hand in the icon, holding the Child. He realized that he was a witness of a miracle and told the Metropolitan about it. The noblewoman took the icon so to keep it in her home. Furthermore, in the place where the icon stood, appeared her "self-painted" image. A few years later, Hilendar moncs came to collect money for tax for the ungodly Turks. The noblewoman who honored Hilendar decided to donate the icon. She asked for a donkey to be prepared and to load the icon. Meanwhile, she began to give treat to the monks. Upon going out, they did not find the donkey. The very same day the animal carrying the miraculous image was found to be in Hilendar. The analysis of the legend reveal that it had originated during the Ottoman period and that by the middle of the 16th century it might have already become quite old. According to the legend, the icon of the Most Holy Theotokos Tricherousa had a third hand that held the Child, but there is no other specific information about its iconographic type.

In Skopje there really existed a church of the Most Holy Theotokos Tricherousa, which was destroyed by the Turks before the middle of the 17th century and its exact location is still unknown today.

In a chrysobullon of the Serbian King Milutin about the Skopje monastery "St. George Gorg" from the year 1300, the church of the Most Holy Theotokos Tricherousa was mentioned several times. The context of the passages in the chrysobullon, where the church is mentioned, makes it possible to assume that it is not a matter of only one church. Apparently, at the beginning of the 14th century, the legend of the miraculous image already had a long prehistory, and apart from the church in the city, there probably existed another one in the nearby vicinities. In the time of king Dushan Skopje was the capital of Serbia, Virgin Triheirousa was a cathedral church, and obviously its miraculous image was considered to be a palladium of the capital.

We could acknowledge a connection with the famous Skopje image in the fresco icon of the Virgin Mary on the chancel barrier in the White Church of Karan (1340-2), the fresco icon in the church of Matejce (middle of the 14th c.), the patron image of the Virgin Mary with Child in a niche on the western façade of the church in the Matka Monastery near Skopje (1496/7), an icon of the Triheirousa in the church of the town of Dunavtsi next to Vidin by Avram Dichov (1886).